

Дубич Клавдія Василівна,

доцент кафедри педагогіки Східноукраїнського національного
університету ім. В. Даля кандидат педагогічних наук

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМ ЗАХИСТОМ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті подано визначення поняття «державне управління соціальним захистом населення», виявлено та проаналізовано основні чинники, які ускладнюють здійснення державою ефективного управління системою соціального захисту населення в Україні.

Ключові слова: державне управління соціальним захистом населення, проблеми соціального захисту населення в Україні, державне управління, соціальна політика.

Dubych Klavdia

ACTUAL PROBLEMS OF PUBLIC ADMINISTRATION OF THE SOCIAL SECURITY SYSTEM IN UKRAINE

It the article, definition of «Public Administration of Social Security System» have been determined, the basic factors that complicate the social security system administration implemented by a state in Ukraine have been revealed and analysed.

Key words: public administration of social security system, problems of social security in Ukraine, public administration, social policy.

Дубич Клавдия Васильевна.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТОЙ НАСЕЛЕНИЯ В УКРАИНЕ

В статье подано определение понятия «государственное управление социальной защитой населения», выявлены и проанализированы основные

факторы, которые усложняют осуществление государством эффективного управления системой социальной защиты населения в Украине.

Ключевые слова: государственное управление социальной защитой населения, проблемы социальной защиты населения в Украине, государственное управление, социальная политика.

Постановка проблеми.. Сучасний стан розвитку українського суспільства ставить все нові та нові виклики, серед яких і соціальний захист населення. Зокрема, як зазначається в Національній доповіді, розробленій у Національній академії наук України, зволікання з реформуванням цієї системи може бути реальною загрозою для майбутнього розвитку України [10, с. 289]. Незважаючи на зусилля, які вживаються нині у цьому напрямі урядом та парламентом України, темпи цих реформ є досить повільними, йдеться у щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України [7, с. 31, 80]. Це змушує високопосадовців і політиків шукати нові підходи до проведення реформ, реалізації державної політики, зокрема соціальної. Як відомо, ефективність проведення реформ значною мірою залежать від наукового підходу до їх розроблення, обґрунтування та реалізації. Науковим підґрунтям, важливою складовою процесу прийняття управлінських рішень та здійснення державної політики є визначення проблем, які в сучасних умовах характеризуються складністю, багатовимірністю та взаємопов'язаністю. Таким чином, розроблення ефективних реформ, дієвої соціальної політики щодо соціального захисту населення залежить від чіткого, точного діагностування проблем у цій сфері, чинників, які впливають на її функціонування.

У цьому контексті й актуалізується тематика дослідження, здійснюваного у даній статті, а також розкривається її взаємозв'язок із науковими чи практичними завданнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти соціального захисту населення в Україні розглядаються багатьма вітчизняними вченими і дослідниками, якими накопичено значний масив

теоретичного матеріалу і практичних доробок. Зокрема, Б. І. Сташків у своєму навчальному посібнику [11] значну увагу приділяє дослідженню правовідносин у сфері соціального забезпечення, розкриттю змісту, методів, принципів, джерел і форм права соціального забезпечення, а також висвітленню історичних аспектів становлення та розвитку соціального забезпечення в Україні. В навчальному посібнику І. С. Ярошенка «Право соціального забезпечення» [12] також аналізуються організаційно-правові форми соціального забезпечення та державно-правові засади соціального захисту населення, визначаються види соціальних виплат, підстави та порядок їх призначення в Україні.

Окремі аспекти управління соціальним захистом населення, зокрема правовий та організаційний, розглядаються також у підручнику за редакцією професора Ю.П. Битяка «Адміністративне право України» [1, с. 463–467]. Автори слушно відносять соціальний захист громадян до одного з важливих напрямів діяльності держави. Втім, їхній підхід, який базується на зведенні соціального захисту здебільшого до пенсійного забезпечення, звужує сутність цього терміну. Це пояснюється тим, що спектр цього виду діяльності держави є значно ширшим і включає низку інших, не менш важливих аспектів, зокрема надання соціальних допомог, послуг населенню, соціальне страхування та ін. В підручнику також проаналізовано інституційне забезпечення системи соціального захисту населення, повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування в галузі соціального обслуговування населення в Україні.

Для тлумачення базової термінології дослідження статті використано словники з державного управління, виданих творчим колективом під керівництвом В. Д. Бакуменка [3], В. Я. Малиновським [6], навчальні посібники з державного управління за редакціями А. Ф. Мельника [4] та В. А. Козбаненка [2].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз зазначених вище наукових праць та публікацій дає підстави стверджувати, що

проблематика державного управління вітчизняною системою соціального захисту населення залишається недостатньо розкритим. Зокрема, цей аспект потребує проведення більш глибокого аналізу, в якому враховується вплив сучасних внутрішніх реалій та зовнішніх чинників суспільного розвитку українського суспільства. В науці державного управління відсутня наразі дефініція «державне управління соціальним захистом населення». Зазначені питання, які характеризуються актуальністю та недостатньою вирішеністю, зумовили необхідність виділення їх в окремий напрям та проведення наукового дослідження в межах даної статті.

Метою дослідження статті стало визначення основних чинників, які ускладнюють здійснення державою ефективного управління системою соціального захисту населення в Україні. Для досягнення даної мети поставлені такі **завдання**: 1) сформулювати дефініцію «державне управління соціальним захистом населення» через призму узагальнення наявних у науковій літературі підходів до тлумачення відповідної термінології; 2) виявити та проаналізувати основні фактори, які негативно впливають на функціонування існуючої системи соціального захисту населення в Україні.

Виклад основного матеріалу. На початку дослідження проаналізуємо подані у науковій літературі тлумачення базової термінології, яку буде використано в ході його проведення. Під поняттям *державне управління* пропонується розуміти соціальне явище, яке характеризується багатогранністю, наявністю значної кількості компонентів, які взаємопов'язані між собою [2, с. 5-7] та утворюють складну соціальну систему. У контексті нашого дослідження найбільш прийнятним є визначення поняття *державного управління*, як цілеспрямованого, організуючого і регулюючого впливу держави на суспільну життєдіяльність людей з метою її впорядкування, збереження або перетворення [3, с. 63]. Такий підхід базується на тому, що в процесі суспільного розвитку постійно виникають важливі питання і проблеми, за масштабами вирішення яких їх відносять до компетенції та функцій держави.

Однією з важливих функцій, виконуваних державою, є соціальна функція, яка полягає в утриманні працездатних громадян, наданні допомоги вразливим верствам населення, розвитку соціальної сфери (охорони здоров'я, освіти, житлового будівництва тощо). Соціальний захист населення є складовою цієї функції і напрямом діяльності держави. Механізмом виконання функцій держави, в тому числі і соціальної, є державне управління, що на практиці реалізується органами державної влади, наділених відповідними повноваженнями, компетенцією, які визначені у правових актах [4, с. 32].

Слушним, на нашу думку, є судження професора В. А. Козбаненка [2, с. 25] щодо необхідності здійснення державного управління з урахуванням сучасних реалій суспільного поступу, які, зокрема, характеризуються бурхливим розвитком ринкової економіки, інтенсифікацією процесів глобалізації та іншими викликами, які вимагають адекватного реагування з боку держави.

Управлінський вплив, здійснюваний державою на різні сфери суспільного життя, включаючи соціальну, здійснюється шляхом розроблення та впровадження державної політики. Під *державною соціальною політикою* пропонується розуміти комплекс вживаних державою (через уряд, регіональні і місцеві органи влади) заходів, спрямованих на: захист вразливих верств населення від негативних наслідків деструктивних процесів суспільного розвитку; підвищення якості і рівня життя громадян. Визначення соціальної політики, які подаються у словнику-довіднику О. Ю. Оболенського [5, с. 271] та у праці авторського колективу під керівництвом Т. В. Семигіної [9, с. 8–9], ми розглядаємо як такі, що неповністю відображають сутності цього терміну. Зокрема, важливо підкреслити, що заходи соціальної політики можуть реалізовуватися не тільки державними, але й недержавними (приватними особами, благодійними організаціями та ін.) соціальними службами, а їхнє фінансування може здійснюватися не лише за рахунок державного бюджету, але й з інших джерел. Соціальна політика певною мірою відображає ціннісну орієнтацію суспільства та ідеологію держави.

У більш вузькому значенні соціальна політика реалізується у формі соціального захисту населення, вжиття заходів щодо створення умов для формування безпечного соціального середовища людини. Під терміном «соціальний захист» будемо розуміти комплекс організаційно-правових та економічних заходів, здійснюваних державою, спрямованих на забезпечення добробуту кожного члена суспільства, умов для реалізації його права на гідний рівень життя і розвиток особистості [9, с. 45]. Організаційно-правові заходи спрямовані на створення належного інституційного та правового забезпечення соціального захисту. Отже, соціальний захист передбачає певний, гарантований державою відповідно до встановлених стандартів рівень матеріальної забезпеченості, підтримку доходів і створення добробуту громадянам.

Поняття *соціальне забезпечення* також переважно розглядають у двох аспектах : економічному та правовому. Економісти вбачають у цьому терміні спосіб перерозподілу суспільних благ (від багатих до бідних, від здорових до хворих, від молодих до літніх, тобто на користь осіб, які тимчасово чи постійно потребують з боку суспільства особливої підтримки), а також всі види допомоги членам суспільства за рахунок суспільних фондів споживання. Правовий підхід до розуміння цього поняття базується на вибіркового наданні матеріальних благ (безоплатно або через пільги) окремим членам суспільства, категоріям громадян, які потребують захисту з боку держави [11, с. 14-15]. Соціальне забезпечення передбачає надання громадянам, що втратили джерела до існування чи несуть непосильні витрати, матеріальних благ (соціальне житло, житлові субсидії, освіта, пенсії, допомоги, пільги, соціальні послуги, медичні допомоги і лікування, тощо), які вони отримують від суспільства безплатно або на пільгових умовах. Найбільш прийнятним для даного дослідження є трактування *соціального забезпечення*, як діяльності держави щодо матеріального забезпечення осіб, які мають обмежені можливості на ринку праці, а також осіб, що зазнали соціального ризику, внаслідок якого втратили здоров'я та (або) засоби для існування і не можуть матеріально забезпечити себе і своїх утриманців [12, с. 230].

Складовою соціальної політики і соціального забезпечення є *соціальне обслуговування*, яке є різновидом соціальної діяльності, здійснюваної в основному через мережу соціальних служб, що взаємодіють між собою з метою надання клієнтам соціальних послуг [9, с. 8].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги» [8] *соціальні послуги* – це комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги [особи, що потребують соціальних послуг], з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя. Соціальні послуги надаються через систему соціального обслуговування населення, утворену державними та недержавними соціальними службами (установами, закладами, організаціями тощо).

Ст. 5 вказаного Закону [8] визначено такі основні *форми надання соціальних послуг*:

- *матеріальна допомога* у вигляді грошової або натуральної допомоги (продукти харчування, засоби санітарії і особистої гігієни, засоби догляду за дітьми, одягу, взуття, інші предмети першої необхідності, паливо, а також технічні та допоміжні засоби реабілітації);
- *соціальне обслуговування* (за місцем проживання особи (вдома); у стаціонарних інтернатних установах і закладах; у реабілітаційних установах і закладах; в установах і закладах денного перебування; в установах та закладах тимчасового або постійного перебування; у територіальних центрах соціального обслуговування; в інших закладах соціальної підтримки).

Проведений вище аналіз наявних у наукових джерелах підходів до трактування термінології за темою дослідження дає підстави сформулювати поняття *державне управління системою соціального захисту населення*, як цільовий вплив органів державної влади і місцевого самоврядування в

основному на мережу соціальних служб, який спрямований на забезпечення добробуту кожного члена суспільства, надання матеріальних благ і допомоги категоріям громадян, які потребують захисту з боку держави, у формі соціальних послуг, матеріальних виплат, пільг тощо.

Теоретичним аналізом термінології виявлено, що система соціального захисту населення в Україні складається з двох основних складових : надання безкоштовних соціальних послуг та соціальних виплат. Аналіз практики функціонування цієї системи дає підстави стверджувати, що її ефективність ускладнюється факторами, негативний вплив яких зумовлює існування проблем, основні з яких наведено нижче (див. Рис. 1).

По-перше, існує різка невідповідність між обсягами соціальних послуг і виплат, які зобов'язалася надавати громадянам держава, та можливостями їх фінансування з державного бюджету. Рішення щодо фінансування взятих державою соціальних зобов'язань у формі різноманітних видів грошової соціальної допомоги та численних пільг, які передбачені та закріплені на законодавчому рівні, не мають належного економічного підґрунтя та не підкріплені можливостями бюджетного фінансування. Такий підхід до формування державного бюджету, який ускладнюється непрозорістю окремих процедур та частими змінами, можна розглядати більше декларативним, ніж прагматичним.

Рис. 1. Схема основних проблем здійснення державного управління соціальним захистом населення в Україні

Попри те, що розміри соціальних видатків з держбюджету збільшуються, соціальні функції держави в законодавчо передбачених кількісних і якісних вимірах повною мірою не реалізуються. Це дає підстави стверджувати про неефективність використання державних ресурсів і відсутність суттєвих практичних зрушень у сфері соціального захисту населення. Ця проблема загострюється *нераціональним використанням коштів*, що виділяються на соціальні потреби: приблизно 30% загального обсягу соціальної допомоги отримують особи, потреби в соціальному захисті яких є сумнівними. Нераціональність соціальних державних видатків поєднується з такими явищами, що мають місце в процесі віднесення громадян до пільгових категорій, як неналежний контроль за їх цільовим використанням та соціальна несправедливість. Недоліками у цьому контексті також є: надання багатьом категоріям населення права на одержання пільг, компенсацій та інших виплат;

забюрократизованість, складність процедур звернення громадян за призначенням соціальної допомоги чи наданням соціальних послуг. Мова ведеться про нездатність держави перерозподіляти ресурси на користь груп населення, які потребують їх найбільше. Критично загрозливим для належного функціонуванню вітчизняної системи пенсійного забезпечення можна розглядати і негативний демографічний вплив : в Україні нараховується приблизно 14 млн пенсіонерів, а пенсійні виплати становлять близько 18% ВВП. Такі пенсійні витрати, які мають тенденцію до зростання, є досить високими навіть для країн Європи [13, с. 17].

По-друге, вітчизняна система соціальних закладів залишається надмірно централізованою і негнучкою. Їй значною мірою притаманні риси радянської моделі соціального захисту, яка створювалася для функціонування в тоталітарному політичному режимі, значною мірою залишається нетрансформованою. Це зумовлює її неспроможність адекватно реагувати на виклики сьогодення та задовольняти потреби громадян в отриманні соціальних послуг. Україна успадкувала громіздку, розгалужену систему стаціонарних закладів, зокрема будинків дитини, дитячих будинків, шкіл-інтернатів, психоневрологічних інтернатів, геріатричних пансіонатів тощо, які підпорядковані різним відомствам [9, с. 17]. Донині в Україні існує досить громіздка і заплутана система соціального обслуговування та соціальної політики, до яких тією чи іншою мірою має відношення ціла низка міністерств (Міністерство соціальної політики, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство надзвичайних ситуацій, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство економіки, Міністерство фінансів та ін.), Пенсійний фонд та інші відомства. До сфери відання та управління лише Міністерства соціальної політики віднесено понад 3,5 тисячі підприємств, установ та організацій. Різними категоріями громадян опікуються служби, які підпорядковуються низці міністерств та відомств: така широка і розрізнена відомча мережа цієї сфери ускладнює в ній взаємодію та координацію. Діяльність стаціонарних закладів продовжує базуватися на закладених в

минулому ідеях колективізму, які нівелюють індивідуальний підхід до виховання та якості обслуговування. Вкрай гострою залишається і проблема кадрового забезпечення соціальної сфери, зокрема підготовки фахових соціальних працівників для надання соціальних послуг відповідних стандартів. Так, у державній системі соціального захисту працюють переважно особи, котрі не мають спеціальної освіти. Адекватного реагування з боку держави вимагають й інші виклики, які постають у суспільному житті України, зокрема постійне збільшення кількості громадян і груп населення, які потребують соціального захисту (інваліди, безпритульні, самотні, хворі, люди похилого віку та ін.). Продиктована часом є і потреба в розширенні спектру соціальних послуг, підвищення якості їх надання, доступності для населення.

По-третє, в Україні спостерігається негативна тенденція до бідності та маргіналізації населення, в тому числі працюючих осіб, значної поляризації громадян за доходами. Незважаючи на вжиття державою низки відповідних заходів, зубожіння українських громадян набуло застійного та хронічного характеру. Хоча Україна взяла на себе зобов'язання зменшити до 2015 р. відсоток бідного населення до 18,4%, але у 2009 р. цей показник збільшився до 25%. В 2010 р. реальні доходи українців знизились на 10%, рівень бідності зріс на 0,4 %, сягнувши 26,4%, що становить 12,5 млн. осіб, а нижчі за прожитковий мінімум доходи отримують 23% міських і 38% сільських жителів. Анахронізмом сучасного розвитку України є перебування за межею бідності не лише традиційно вразливих категорій населення, але й економічно активних громадян: 79% бідних складають домогосподарства, члени яких працевлаштовані. Тобто, в Україні заробітна плата, особливо в бюджетній сфері, не гарантує їй громадянам уникнути та вирватися з «павутини» бідності. Проблема зубожіння населення супроводжується надмірною соціальною диференціацією українського суспільства : співвідношення доходів найзаможніших і найбідніших соціальних груп складає 30:1 (у країнах ЄС – 5,7:1) [7, с. 29].

Таким чином, функціонування існуючої системи соціального захисту населення в Україні ускладнюється внаслідок впливу низки чинників, які умовно можна виокремити у три блоки (див. вище Рис. 1) : 1) протиріччя між обсягами соціальних зобов'язань держави та можливостями їх фінансування з держбюджету; 2) недоліки в управлінні та інституційному забезпеченні; 3) зубожіння і поглиблення соціальної нерівності населення.

В умовах відсутності послідовної, виваженої, системної та дієвої соціальної політики негативний вплив вказаних факторів на соціальну сферу посилюється. Сьогодні немає чітко визначених стратегічних пріоритетів соціальної політики, національної стратегії соціального захисту населення, а обраний курс держави на підтримку малозабезпечених, соціально вразливих, непрацевдатних груп населення, який характеризується недостатністю системності та цілеспрямованості, фрагментарністю, неефективністю соціальних програм та розпорошеністю державних коштів, не призвів до очікуваних результатів.

Сучасні тенденції розшарування в Україні (за доходами, за майновими ознаками, за можливостями доступу до соціальних послуг, за рівнем життя тощо) на заможні і зубожілі верстви населення свідчать, насамперед, про погіршення стану формування *середнього класу**; а також про існування потенційної загрози виникнення соціальної напруги та нестабільності в суспільстві. В цьому контексті чітко назрілою в Україні постає потреба в проведенні перетворень у соціальній сфері, модернізації діючої системи соціального захисту населення. В умовах сьогодення підвищуються вимоги і до системи надання соціальних послуг: по-перше, вона має відповідати сучасним стандартам якості; по-друге, адекватно реагувати на потреби населення; по-третє, створити громадянам можливість вибору форми допомоги та провайдерів, які її надають. Нині стає цілком очевидно, що чинна система

* **Середній клас** – соціальна група людей, яка має постійні доходи, достатні для задоволення широкого кола матеріальних і соціальних потреб, високий рівень освіти та кваліфікації. Середній клас, до якого зокрема відносять лікарів, освітян, науковців, інженерів, державних службовців, займає в суспільстві проміжне становище : між групами заможних громадян (частка яких, як правило, невелика) та бідних – з низькооплачуваною, низько кваліфікованою частиною населення.

надання населенню соціальних послуг є невиправдано монополізованою державою, забюрократизованою та надмірно централізованою. Дана система, яка упродовж останніх років зазнала реформ, спрямованих на адаптацію до умов ринкової економіки, нині за багатьма характеристиками залишається «прототипом» радянської системи та не відповідає сучасним вимогам і стандартам ЄС. Зрозуміло, що вище вказані виклики, які постають перед Україною, мають вирішуватися через впровадження нововведень. Як свідчить світова практика, помірковане та обґрунтоване введення в соціальну сферу елементів бізнес-моделі управління, зокрема конкуренції, децентралізації, зорієнтованості на досягненні результатів, раціональному використанні ресурсів та ін., дозволить більш ефективно вирішувати дані завдання.

Результати проведеного вище дослідження дають змогу сформулювати такі **висновки**:

1. На підставі аналізу та узагальнення поданих в науковій літературі тлумачень термінології за темою дослідження, визначено, що *державне управління системою соціального захисту населення* – це цільовий вплив органів державної влади і місцевого самоврядування в основному на мережу соціальних служб, який спрямований на забезпечення добробуту кожного члена суспільства, надання матеріальних благ і допомоги категоріям громадян, які потребують захисту з боку держави, у формі соціальних послуг, матеріальних виплат, пільг тощо.

2. Аналіз джерельної бази та набутий автором практичний досвід соціальної роботи дали змогу виявити фактори, які негативно впливають на функціонування сучасної системи соціального захисту населення в Україні, які умовно можна виокремити в три блоки : 1) невідповідність між обсягами соціальних зобов'язань і гарантій, які взяла на себе Україна, та можливостями їх фінансування з державного бюджету (надмірний перелік державних соціальних послуг, недофінансування галузі, нераціональне та неефективне використання соціальних видатків); 2) недоліки в управлінні (надмірна централізація, забюрократизованість, анахронізми діючої моделі соціального

захисту, надання низької якості та вузького спектру соціальних послуг та ін.) та інституційному забезпеченні (грозізка система соціальних закладів, заплутаність відомчої підпорядкованості соціальних служб, несучасні методи роботи, гострий дефіцит фахових працівників галузі та ін.); 3) зубожіння (бідність працюючого населення, зниження рівня доходів населення та збільшення показника бідних до 26,4%) та поглиблення соціальної нерівності населення (коефіцієнт відмінності за майновими та матеріальними ознаками на багатих та бідних сягає 30 разів). Встановлено, що вказані вище фактори у поєднанні з відсутністю послідовної, системної соціальної політики, деградацією середнього класу потенційно загрожують виникненню соціальної напруги та нестабільності в українському суспільстві.

Перспективними напрямками проведення подальших розвідок є розроблення та обґрунтування перспективних напрямів модернізації державного управління системою соціального захисту населення.

Література.

1. Адміністративне право України : підручник / Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, О.В. Дьяченко та ін.; За ред. Ю.П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 544 с.
2. Государственное управление: основы теории и организации : учеб. под ред. В.А. Козбаненко в 2 т.]. – М. : Статут, 2002. – Т. 1 – 360 с.
3. Державне управління: словник-довідник / [уклад. В.Д. Бакуменко та ін.; за заг. ред. В.М. Князева, В.Д. Бакуменка].– К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.
4. Державне управління : навч. посіб. / [А. Ф. Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна, Л.Ю. Гордієнко]; за ред. А.Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003. – 343 с.
5. Державне управління та державна служба : словник-довідник / Уклад. О.Ю. Оболенський. – К. : КНЕУ, 2005. – 480 с.
6. Малиновський В.Я. Словник термінів і понять з державного управління / В.Я. Малиновський. – «Бібліотека молодого держ. службовця»,

видан. друге, доповнене й перероблене. – К. : Центр сприяння інституційному розвитку держ. служби, 2005. – 254 с.

7. Модернізація України – наш стратегічний вибір: щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. , [б. в.], 2011. – 416 с.

8. Про соціальні послуги: [Закон України від 19 черв. 2003 р. № 966-IV (із змінами, внесеними згідно із 4 Законами у 2004-2011 рр.)] / Офіц. вісник України. – 2003. – 1 серп. (№ 29). – С. 52. – Ст. 1435.

9. Семигіна Т. В. Соціальні послуги в Україні : сьогодення та перспективи / Семигіна Т.В., Міщенко К.С., Кіча Т.Г., Косянчук С.А., Курбан О.В. – К. : Вид-во ВК «Зірка», Проект Тасіс «Посилення регіональних соціальних служб», 2007. – 52 с.

10. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави : національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ. 2009. – 687 с.

11. Сташків Б. І. Теорія права соціального забезпечення : навч. посіб. / Б.І. Сташків. – К. : Знання, 2005. – 405 с.

12. Ярошенко І. С. Право соціального забезпечення : навч. посіб. / І.С. Ярошенко. – К. : КНЕУ, 2005. – 232 с.

13. Ukraine. Country Economic Memorandum. Strategic Choices to Accelerate and Sustain Growth, Report No. 55895-UA. – The World Bank, 2010. – 111 p.